

Peter Zeeman

Mandelstam in het Nederlands

Peter Zeeman (1954), cum laude gepromoveerd op Osip Mandelstam, eindredacteur bij de Open Universiteit van Literatuur en context. Een inleiding in de literatuurwetenschap (1991), voormalig docent aan de Universiteit van Amsterdam, recenseerde en vertaalde Russische literatuur, won de Aleida Schot-prijs (1991) en is thans actief in de (pop)muziek met de status van lokale held.

Mandelstam in het Nederlands

In een essay over Mandelstam heeft Joseph Brodsky vertalen het ‘belangrijkste voertuig van onze beschaving’ genoemd. Dat is niet mis, het lijkt op het eerste gezicht zelfs een tikje overdreven. Maar wie zich even probeert voor te stellen wat vertalen concreet inhoudt en over welke uiteenlopende gebieden de vertaalpraktijk zich uitstrekt, die zal al snel inzien dat Brodsky gelijk heeft. Literaire vertalingen springen misschien het meest in het oog en krijgen verreweg de meeste aandacht, maar het vertalen van literatuur is slechts het topje van de ijsberg. Kranten, radio en t.v., de industrie, musea, de overheid – het zijn stuk voor stuk sectoren waarin voortdurend gedachtegoed van welke herkomst of van welk niveau dan ook wordt uitgewisseld en geen van alle kunnen ze het stellen zonder vertaalactiviteiten. Of het nu gaat om de handleiding bij een of ander huishoudelijk apparaat of om de toneelstukken van Beckett, het is buiten kijf dat vertalen uitermate belangrijk is voor een intensief contact met andere culturen.

Is er een principieel verschil, zo kun je je afvragen, tussen de verschillende vertaaldisciplines, met name tussen het vertalen van literatuur en het vertalen van wat ik voor het gemak maar niet-literatuur zal noemen? Nee, ik geloof van niet. Elke discipline heeft zijn eigen specifieke problemen, maar je kunt in zijn algemeenheid niet stellen dat het vertalen van literaire teksten moeilijker is dan het vertalen van andersoortige teksten. Het omgekeerde is evenmin waar. Dat er geen principieel verschil bestaat tussen de twee vormen van vertalen ligt eigenlijk ook wel voor de hand. Zelfs in de literatuurwetenschap heeft men na lang aarzelen moeten toegeven dat er wat betreft de taalbehandeling geen wezenlijk onderscheid valt te maken tussen literatuur en lectuur. Zuiver taalkundig of ‘talig’ bekeken, onderscheidt een literaire tekst zich in geen enkel opzicht van een niet-literaire tekst. Beide soorten teksten zijn opgebouwd uit exact hetzelfde soort materiaal en staan voor de vertaler op één lijn, althans technisch gezien.

Ik maak hier een voorbehoud, omdat er behalve de zuiver technische, ambachtelijke kant van het vertalen nog iets anders in het geding is. En dat is de instelling van de vertaler. Het zou eigenlijk niet mogen, maar ik kan mij voorstellen dat iemand bij het vertalen van een sonnet van Shakespeare serieuzer te werk gaat dan bij het vertalen van een werkje uit de Bouquet-reeks. Bij ‘serieus te werk gaan’ moet men denken aan de tijd en de energie die een vertaler bereid is in een bepaald karwei te investeren. Waar het hier om gaat is niet eens zozeer de vaardigheid van een vertaler, als wel diens integriteit, de instelling om een stuk tekst zo goed mogelijk te vertalen, om na een moeizaam tot stand gekomen vertaling door te willen worstelen en op zoek te gaan naar een beter alternatief. Vooral op dit vlak worden aan de vertaler van Mandelstam bijzonder hoge eisen gesteld.

Vormgetrouwe Nederlandse vertalingen van Mandelstams poëzie zijn er tot dusverre maar weinig vervaardigd. Het is dan ook geen sinecure om het Russische woord- en klankspel in fatsoenlijk berijmd en metrisch Nederlands om te zetten zonder dat het gewrongen gaat klinken, onbegrijpelijk wordt of mijlenver verwijderd

raakt van het origineel. Die hoge moeilijkheidsgraad komt niet zozeer voort uit een ingewikkelde vormgeving: Mandelstams metra, rijmen en rijmschema's zijn eerder traditioneel dan modern te noemen en ze zijn bij lange na niet zo virtuoos en zo gewaagd als die van bijvoorbeeld zijn generatiegenoten Majakovski en Chlebnikov, de grondleggers van het Russische futurisme.

De problemen bij het vertalen van Mandelstam liggen vooral op het niveau van betekenis en woordinhoud. Hier is Mandelstam wel degelijk een dichter van de twintigste eeuw, een modernist in de ware zin des woords. Zijn poëzie is door en door metaforisch, ze zit vol bedekte toespelingen en spectaculaire gedachtesprongen, is zeer geconcentreerd en is daardoor bijzonder rijk aan betekenis (dit geldt in iets mindere mate ook voor zijn proza). Die intense verdichting heeft tot gevolg dat de vertaler van Mandelstam doorgaans heel weinig speelruimte heeft om te manoeuvreren, te schuiven, te herschikken, accenten te verleggen, hier een woord weg te laten, daar een woord toe te voegen. Kortom, er valt, om het maar eens oneerbiedig uit te drukken, weinig te marchanderen, en bijna elke versregel kost bloed, zweet en tranen. Daar komt nog een morele dimensie bij, wanneer je bedenkt dat er iemand aan het woord is die het schrijven van poëzie met de dood heeft moeten bekopen. Met name deze wetenschap legt een zware last op de schouders van de vertaler en trekt een voortdurende wissel op zijn instelling en zijn integriteit.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat het in het Nederlandse taalgebied tot nu toe voornamelijk bij prozavertalingen van Mandelstams poëzie is gebleven. Het voordeel van zo'n prozavertaling is dat in ieder geval de inhoud van een gedicht zo getrouw mogelijk kan worden weergegeven. Het nadeel is uiteraard dat de glans, de magie van de poëtische formulering verloren gaat.

Wat wel op rijm is gedaan staat onder meer op naam van Charles B. Timmer, maar ik ben niet de enige die van mening is dat deze poëzie-vertalingen allerm minst tot zijn meest geslaagde projecten behoren. De Leidse vertaalgroep met Karel van het Reve heeft een zestal gedichten met wisselend succes aangepakt; twee leden van dit collectief, Marja Wiebes en Margriet Berg, hebben de draad opgepakt en nog eens drie uitstekende vertalingen aan het totaal toegevoegd (de lezer kan deze vertalingen vinden in de bundels die in de Bibliografie staan vermeld).

Nu de namen van Timmer en het Leidse collectief zijn gevallen, kan ik bijna niet meer om een kleine schermutseling heen die zich tussen deze twee kampen heeft afgespeeld. Misschien is schermutseling niet het juiste woord. Het was meer een artilleriebeschieting van de kant van Timmer, uitgevoerd in zijn bundel *Russische notities uit 1985*. Het betreft hier de vertaling van Mandelstams 'In de keuken zitten wij stil neer', door de gerenommeerde Petersburgse dichter en poëziecriticus Aleksandr Koesjner in een recente essaybundel 'een van de beste gedichten in onze poëzie' genoemd. Koesjner herinnert zich ook welk een 'verbijsterende indruk' dit gedicht door zijn compromisloze direktheid op hem en zijn leeftijdsgenoten maakte toen kopieën ervan aan het eind van de jaren vijftig – voor het eerst na twintig jaar – in de Sovjet-Unie opdoken.

De letterlijke vertaling van de trocheïsche, op mannelijk rijm eindigende verzen luidt:

*Jij en ik, we gaan wat in de keuken zitten, Zoet ruikt de witte kerosine.
Een scherp mes, en een groot rond brood... Pomp als je wilt de primus
helemaal vol.
Zo niet, verzamel dan wat touwtjes
Om de reisman voor zonsopgang dicht te
Zodat we naar het station kunnen gaan, Waar niemand ons zou vinden.*

Het Leidse collectief maakte er dit van:

In de keuken zetten wij ons neer, Jij en ik, en verder niemand meer.
Het mes is scherp en brood is er volop... Pomp gerust de primus nog eens op,
Of bind anders voor het morgenlicht, Met een stukje touw de koffer dicht,
Want dan nemen we de eerste trein Naar een plek waar we onvindbaar zijn.

De vertaling van Timmer luidt:

Kom bij me in de keuken, knus. Zoet ruikt de witte spiritus.
Het scherpe mes, het ronde brood — Stook als je wilt de primus rood.
Of bind met touwtjes saamgeraapt De reisman dicht voordat het daagt,
Dan trekken wij naar het station, Waar niemand ons ooit vinden kon.

De vertaling van het Leidse collectief leest ongemeen vlot en heeft de vorm van het origineel bewaard, merkwaardigerwijs met uitzondering van de derde regel, die jambisch is geworden. Waarom ze dit manco niet verholpen hebben, is mij een raadsel: ‘Scherp het mes, en brood is er volop’ had toch ook gekund? Het zou te ver voeren om de ongezouten kritiek die Timmer heeft gespuid in detail te herhalen, maar hoewel hij hier en daar wat te ver doorschiet ben ik het op een aantal punten wel met hem eens.

De lezer kan trouwens zelf vrij eenvoudig constateren dat in de tweede regel van het Leidse collectief de zoet geurende kerosine is verdonkeremaand, terwijl de vermelding van een concrete zintuiglijke waarneming juist zo karakteristiek is voor Mandelstam. De mededeling die daarvoor in de plaats treedt, benadrukt het isolement waarin de spreker zich bevindt en valt om die reden misschien te verdedigen. Ze is echter veel te nadrukkelijk en komt eigenlijk te vroeg in het gedicht, namelijk op een moment dat Mandelstam in het origineel een huiselijke, ‘hellenistische’ sfeer oproept van genoeglijkheid, onbezorgdheid en intimiteit. Die behaaglijke, warme ‘keukenstemming’ wordt pas doorbroken in het tweede couplet om daarna abrupt plaats te maken voor een sfeer die het beste samengevat kan worden met een begrip als reiskoorts, of nog beter, vluchtangst. Opvallend bij deze overgang is de achteloosheid, of liever, de berusting waarmee de spreker zijn partner verzoekt een eventueel vertrek voor te bereiden. Het is de berusting van iemand die zich aan zijn zwerversbestaan heeft aangepast, die er aan gewend is geraakt te worden

opgejaagd als een wild dier. De rigoureuze afwisseling van twee totaal verschillende sferen maakt het gedicht tot wat het is: een ongehoord beknopt, intens en ‘verbijsterend’ tijdsbeeld. En dat Koesjner dit gedichtje tot een hoogtepunt rekent in de Russische poëzie komt, denk ik, doordat deze botsing binnen het bestek van acht eenvoudige regeltjes zo herkenbaar en trefzeker is weergegeven met een minimum aan middelen.

Ook met Timmers bezwaar tegen de laatste strofe van het Leidse collectief ben ik het eens. De strekking van het origineel is wezenlijk anders. ‘De bedoeling van deze simpele mededeling’, schrijft Timmer, ‘is een oord aan te wijzen, waar in de jaren dertig een Russisch onderdaan van de USSR zich als onvindbaar, en dus “onarresteerbaar” mocht beschouwen. En in het Russische sovjetrijk was er maar één zo'n plek: het spoorwegstation in een van de grote steden, (...) Alleen en uitsluitend op de grote stations kon je liggen, zitten, staan, praten zonder pasregistratie, incognito - als een vrij man.’ Timmer concludeert terecht dat Mandelstam dit ‘meende met de woorden “naar het station rijden” - niet om daarvandaan ergens naar toe te reizen (om daar in de val te lopen), nee, om op het station “vrij” te zijn.’ De weergave van het collectief is daarom inderdaad misleidend, zoals Timmer heeft opgemerkt. Zijn eigen versie is inhoudelijk juister, maar wordt helaas ontsierd door het woord ‘trekken’, dat teveel de gedachte aan een lange tocht oproept. Er zijn meer van zulke ontsierende woorden in Timmers vertaling, maar daar kom ik zo meteen op terug.

In het al eerder aangehaalde essay over Mandelstam noemt Joseph Brodsky een eigenschap waar een vertaler beslist niet buiten kan. ‘Vertalen’, aldus Brodsky, ‘is zoeken naar een equivalent, niet naar een vervangmiddel. Het vereist een stilistische, zo niet een psychologische gelijkgestemdheid.’ Wat Brodsky daarbij vooral voor ogen staat is dat de vertaler zich het stilistische idioom van de auteur eigen weet te maken. In hoeverre psychologische aspecten hierbij een rol spelen, is heel moeilijk te zeggen, maar het zal duidelijk zijn dat de vertaler in dit opzicht voor de zwaarste taak staat. Waar het volgens mij bij stilistische gelijkgestemdheid uiteindelijk op neer komt is: de juiste toon weten aan te slaan. Hiervoor kun je denk ik geen regels of richtlijnen opstellen. Bij het kiezen van het juiste woord zijn vooral intuïtie, taalgevoel en inlevingsvermogen heel belangrijk. Het enige houvast dat je als vertaler hebt is je voortdurend af te vragen of de auteur, gesteld dat hij het Nederlands machtig ware, een zeker woord of een bepaalde zinswending wel of niet gebruikt zou hebben. De woordkeuze luistert heel nauw, vooral in poëzie, waar een of twee ongelukkig gekozen woorden een hele vertaling kunnen bederven. Het soortelijk gewicht van de woorden is in een gedicht nu eenmaal vele malen groter dan in een stuk proza.

Mijn bezwaren tegen Timmers vertaling komen voort uit dit besef. Ik kan mij domweg niet voorstellen dat Mandelstam een regel als ‘Kom bij me in de keuken, knus’ over de lippen had kunnen krijgen, al weet ik niet precies waarom.

Het zit hem denk ik zowel in het detonerende woord ‘knus’ als in de kunstmatige, om niet te zeggen, knullige wijze waarop dit woord aan het eind van de regel is vastgeplakt. Behalve het al genoemde ‘trekken’ vind ik ook ‘met touwtjes saamgeraapt’ niet zo geslaagd. In de laatste regel vervangt ‘kon’ het normalere ‘kan’,

wat op zijn minst nogal geforceerd aandoet. Ook aan Timmers vertaling mankeert dus wel het een en ander. En dan heb ik het nog niet gehad over het allergrootste euvel waaraan zijn weergave lijdt. Hij heeft het zichzelf makkelijk gemaakt door in zijn vertaling het oorspronkelijke metrum te veranderen van een trochee in een jambe, terwijl elke poëzievertaler weet dat de eerste veel moeilijker is te realiseren dan de laatste. Hierover rept Timmer in zijn kritiek met geen woord.

Omdat ik met geen van beide vertalingen helemaal tevreden was, besloot ik zelf ook een poging te wagen, in de hoop dat ik beschikte over voldoende 'creativiteit' om tot een betere variant te komen. Met 'creativiteit' bedoel ik zoiets als talige creativiteit en vitaliteit, een zekere behendigheid en vindingrijkheid in de omgang met de eigen moedertaal, net iets meer dus dan wat gewoonlijk wordt aangeduid met de begrippen taalvaardigheid en taalbeheersing. Iemand die taalvaardig is kan adequaat vertalen, maar iemand die 'creativitaal' is, kan – wanneer hij geïnspireerd te werk gaat en de tijd heeft – zijn vertaling een extra dimensie geven.

Een waarschuwing is hier op zijn plaats. De creativiteit van een kunstenaar mag niet verward worden met de creativiteit van een vertaler. De creativiteit van de kunstenaar is van een hogere orde en strekt zich over veel meer gebieden uit dan dat van de taal alleen, de creativiteit van de vertaler is louter creativiteit. Men noemt het werk van een vertaler wel eens herscheppen. Dat is een prachtige term, die echter naar mijn smaak iets te veel suggereert. Een vertaler werkt met de volledig afgeronde schepping van een ander, en de marges voor zijn eigen inbreng zijn over het algemeen vrij smal. Zeker in het geval van poëzie heeft men wel eens de neiging de prestaties van de vertaler te overschatten en hem, ten onrechte, bijna het aureool van een dichter te verlenen, zoals ook een woord als herdichting al aangeeft. Laat ik in dit verband ter ontzuivering een passage citeren uit de Memoires van Nadezjda Mandelstam. 'Het proces van het werken aan een vertaling', zo schrijft zij, 'vormt precies het omgekeerde van het maken van echte poëzie. Ik spreek nu natuurlijk niet over het wonder dat optreedt wanneer de ene dichter zich volkomen met de andere dichter weet te vereenzelvigen. (...) Een dergelijke prestatie kan alleen een echte dichter leveren, en dan nog heel zelden, maar een gewone vertaling is het resultaat van koel verstandelijk versificatiewerk, waarbij bepaalde aspecten van de arbeid van de echte dichter geïmiteerd worden. (...) De vertaler brengt zichzelf als een motor op gang en probeert met eindeloos mechanisch kunst- en vliegwerk de melodie te produceren waar hij mee werken moet.' Dit is een tamelijk rationele kijk op het werk van de poëzievertaler, waarin ik mij in ieder geval heel wel kan vinden.

Nu ik het heb gehad over de eigenschappen die een vertaler zou moeten bezitten om tot aanvaardbare resultaten te komen, kan ik het niet nalaten heel even stil te staan bij de vraag wat de slechtste eigenschap van een vertaler zou kunnen zijn. Volgens mij is dat zelfvoldaanheid of zelfgenoegzaamheid, het idee dat je iets perfect vertaald zou hebben, de gedachte dat jouw vertaling niet verbeterd zou kunnen worden. Die gedachte is even absurd als verwerpelijk. Ieder literaire vertaler weet dat de perfecte vertaling niet bestaat. Vertalen is en blijft benaderen, en dat geldt uitdrukkelijk ook voor mijn variant van Mandelstams gedicht:

In de keuken zitten wij stil neer, Witte kerosine spreidt een zoete geur;
Scherp het mes en kogelrond het brood... Draai wanneer je wilt de primus hoog,
Of bind anders met wat stukken touw Onze reismand dicht voor dag en dauw,
Om op weg te gaan naar een station, Enkel vindbaar voor de ochtendzon.

Ook deze versie – die overigens niet spectaculair afwijkt van de andere versies – heeft tekortkomingen. Om te beginnen, rijmen de eerste twee coupletten iets minder uitgesproken dan in het origineel (posidim ~ kerosin, karavaj - nakat-sjaj). Maar Mandelstam was, zoals ik hierboven al zei, geen rijmvirtuoos en ik heb het idee dat hij zich wel in mijn rijmparen had kunnen vinden - of is de wens hier de vader van de gedachte? Een 'kogelrond brood' is uiteraard niet exact hetzelfde als een 'rond brood'. Het verschil is echter niet zo groot, en bovendien valt de toevoeging 'kogel' te verdedigen in de door Mandelstam opgebouwde onheilspellende context van een 'scherp mes' en 'stukken touw'. In de volgende regel heb ik de oorspronkelijke inhoud wat geweld aangedaan. Het volpompen, 'oppompen' (Leidse vertaalgroep) of 'roodstoken' (Timmer) van een primus kwam zo bizar op mij over, dat ik heb gekozen voor een handeling waarbij ik mij wel iets kon voorstellen. Er schort misschien nog wel meer aan mijn vertaling, maar ik wil toekomstige criticasters niet alle wind uit de zeilen nemen.

Kleine tekortkomingen in een vertaling zijn niet te vermijden, en dat brengt mij, tot slot, op een vraag waarmee ik regelmatig word geconfronteerd: Is het vertalen van poëzie wel mogelijk? Is het, met andere woorden, mogelijk poëzie zo te vertalen dat de vertaling naast het origineel kan worden gebruikt of dat zelfs kan vervangen? Ik vind dat rare vragen. Ik zou willen antwoorden: het is niet alleen mogelijk, het wordt al honderden jaren gedaan, en vaak tot volle tevredenheid! Ik weet natuurlijk wel dat dit niet het soort antwoord is waarop de vraag doelt. Waar het de vragenstellers eigenlijk om gaat is het volgende. Is het mogelijk een gedicht zo om te zetten dat er voor honderd procent recht wordt gedaan aan alle denkbare facetten van het origineel? Is het mogelijk een gedicht zo te vertalen dat de lezer in de ene taal exact hetzelfde ondergaat als de lezer in de andere taal? Op beide vragen luidt het antwoord vanzelfsprekend neen.

Maar nogmaals, ik houd niet van dergelijke vragen. Ze komen volgens mij voort uit een raar en onbereikbaar streven naar perfectie, een verwerpelijke hang naar absolute waarden. Als zelfs twee lezers van een gedicht in de oorspronkelijke taal niet eens hetzelfde ondergaan, hoe zouden we dan van een vertaling kunnen verlangen dat hij dezelfde uitwerking heeft als het origineel? Gelukkig hoeft dat ook helemaal niet. Het doet misschien wat vreemd aan om zoiets in percentages uit te drukken, maar als een vertaling er in slaagt om laat ik zeggen 90 procent van het origineel over te brengen, dan krijgt de lezer naar mijn stellige overtuiging voldoende waar voor zijn geld. Dat wil zeggen: hij kan zich in zo'n geval een uitstekend beeld vormen van de inhoudelijke en formele aspecten van het origineel.

Bovendien geloof ik stellig dat een kundige vertaling altijd nog de voorkeur geniet boven een moeizaam geworstel met het origineel, je leesplezier te laten

vergallen door het voortdurend moeten opzoeken van onbekende woorden en desondanks het gevoel te hebben dat een deel van de inhoud je ontgaat omdat je die andere taal onvoldoende beheerst. Ik zou zeggen: laat vertalers het vuile werk maar opknappen! Die zijn daar gek genoeg voor. Zelfs wanneer het gaat om het vertalen van de poëzie van Mandelstam.

PS. In de bundel Osip Mandelstam, *Neem mijn verzen in acht* (Atlas 2010), luidt de herziene vertaling inmiddels:

In de keuken is het warm en goed,
de petroleum ruikt heerlijk zoet.

Scherp het mes en kogelrond het brood...
Draai als je wilt de primus hoog,

of bind anders maar voor dag en dauw
ons valies dicht met wat stukken touw,

om op weg te gaan naar een station,
enkel vindbaar voor de ochtendzon.